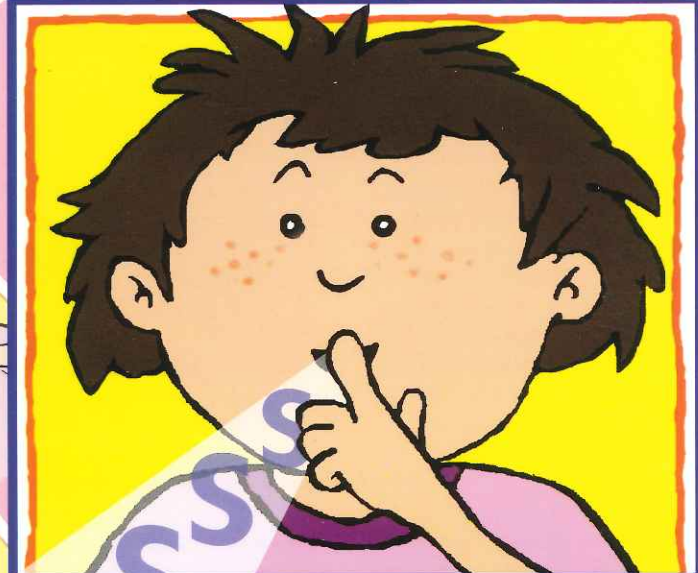

Spreek beeld

Een geschikt leermiddel voor
het aanleren en automatiseren
van de klank-tekenkoppeling

Yvonne Vonk
logopedist / dyslexiespecialist

handleiding

Colofon

Auteur: Yvonne Vonk, logopedist / dyslexiespecialist

Met dank aan:
GGD Rivierenland, Tiel;
Anne-Marie Gerbrands
Karen Grefte
Hanny ter Horst

Anneke Smits O.S.O. Windesheim, Zwolle

Illustraties: Maan Jansen, Arnhem
Conceptontwerp: Yvonne Vonk, Tiel
Grafisch advies: Jeroen Vellekoop, Muiden

Vormgeving en
grafische verzorging: Betuwe Promedia Creation, Buren

Druk: Spijker Drukkerij, Buren

Een uitgave van: GGD Rivierenland, Tiel
Postbus: 6062
4000 HB Tiel
Telefoon: (0344) 69 87 07
Fax: (0344) 69 87 99
e-mail: info@ggd.regiorivierenland.nl
Website: www.ggd-rivierenland.nl

1e druk 2003
2e herziene druk 2005
3e herziene druk 2007

ISBN-10: 9080623660
ISBN-13: 9789080623668

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enig andere manier, zonder voorafgaande toestemming van GGD Rivierenland.

Voorwoord

Spreekbeeld is een leermiddel dat is ontwikkeld voor kinderen waarbij de klank-tekenkoppeling onvoldoende automatiseert, waarbij het leesleerproces moeizaam verloopt of stagneert.

Spreekbeeld is ontwikkeld op een school voor speciaal basisonderwijs. Er was behoefte aan materiaal dat naast de gehanteerde leesmethode kon worden gebruikt om kinderen tot een vlotte klank-tekenkoppeling te laten komen. Er werd gekozen om met tekeningen, gebaren, emoties en articulatiestand kinderen associaties te bieden voor het onthouden van een letterteken met de daarbij behorende klank. Het bleek een effectieve manier te zijn om te komen tot een vlotte geautomatiseerde klank-tekenkoppeling, en dus een beter geautomatiseerde lees-handeling en woordherkenning.

Diverse leerkrachten, logopedisten en remedial teachers in het regulier en speciaal basisonderwijs hebben Spreekbeeld uitgeprobeerd en het bleek een goed toepasbaar leermiddel. Kinderen met leesproblemen hadden steun aan de afbeeldingen en gebaren, boekten zichtbaar resultaat en beleefden plezier aan het materiaal en de oefeningen. Herhaaldelijk werd GGD Rivierenland benaderd met de vraag wanneer Spreekbeeld beschikbaar zou komen voor de rest van Nederland. Deze vraag kwam zowel vanuit het onderwijsveld: van leerkrachten en medewerkers van schooladviesdiensten als ook uit de dyslexie- en logopediewereld.

Spreekbeeld werd professioneel vormgegeven en verscheen in december 2003 voor het eerst op de markt. De reacties waren overweldigend; tot in de landelijke media was iedereen enthousiast. In korte tijd vond Spreekbeeld zijn weg naar een paar duizend scholen en instanties in Nederland. Vanwege de immer aanhoudende vraag is besloten tot uitgave van deze alweer derde herziene druk.

Spreekbeeld kan worden gebruikt door iedereen die zich bezighoudt met hulp aan kinderen met leesproblemen, bijvoorbeeld leerkrachten, remedial teachers, logopedisten, dyslexiespecialisten en orthopedagogen.

Op deze plaats wil ik dankzeggen aan Anne Marie Gerbrands en Karen Grefte omdat zij mij hebben gestimuleerd en geactiveerd om Spreekbeeld te publiceren en de handleiding te schrijven. Karen Grefte was ook bereid model te staan voor de foto's van de gebaren. Anneke Smits van O.S.O. Windesheim dank ik voor haar deskundige tips en adviezen. Verder ben ik dank verschuldigd aan Hanny ter Horst, en GGD Rivierenland, omdat ook zij een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de publicatie van Spreekbeeld.

Ik hoop van harte dat Spreekbeeld zal bijdragen tot een verantwoorde behandeling van kinderen met leesproblemen.

Yvonne Vonk, logopedist/dyslexiespecialist

Tiel, september 2007

Inhoud

Voorwoord	1
Inleiding	5
1. Het leesleerproces	8
1.1 Connectionistisch model	8
1.2 Wat is van belang voor een goede leesontwikkeling?	11
1.2.1 Foneembewustzijn	11
1.2.2 Automatiseervaardigheid	12
2. Spreekbeeld tijdens de kleuterperiode	15
2.1 Spreekbeeld en risicokleuters	15
2.2 Aanbieden van letters met behulp van Spreekbeeld	16
2.2.1 Uitleg van de spreekbeelden en aanleren van de gebaren	16
2.2.2 Overtrekplaten	17
2.3 Suggesties voor het gebruik van Spreekbeeld	18
2.3.1 Kringgesprek	19
2.3.2 Waar maak je de letters in je mond?	19
2.3.3 Rijmen	21
2.3.4 Synthese-oefeningen	22
2.3.5 Analyse-oefeningen	24
2.3.6 Articulatie- en uitspraaktraining	25
3. Spreekbeeld tijdens het leesleerproces	27
3.1 Onderzoek	27
3.2 Uitleg van de spreekbeelden en aanleren van de gebaren	28
3.3 Overtrekplaten	29
3.4 Oefenen met Spreekbeeld	29
3.5 Andere mogelijkheden om te oefenen	30
3.6 Integratie in de eigenlijke leeshandeling	31
3.7 Synthese- en analyse-oefeningen	32
3.8 Klanken verwisselen en vervangen	33
Literatuur	34

Inleiding

Spreekbeeld is tegenwoordig een begrip op veel scholen in Nederland. Kinderen met taal- en leesleerproblemen maken er snel enorme leesprogressie mee. De methodiek wordt inmiddels door veel leerkrachten, remedial teachers, logopedisten en dyslexiespecialisten met goed resultaat in praktijk gebracht.

Wat is Spreekbeeld?

Spreekbeeld is een leermiddel dat is ontwikkeld voor kinderen waarbij de klank-tekenkoppeling onvoldoende automatiseert en waarbij het leesleerproces moeizaam verloopt of stagneert.

Spreekbeeld is actueel en sluit aan bij de huidige wetenschappelijke opvattingen over de ontwikkeling van het technisch lezen.

Spreekbeeld is multisensorieel van opzet, dat wil zeggen dat bij het aanleren van de letters gebruik wordt gemaakt van meerdere kanalen tegelijk: het visuele, het auditieve, het tactiele, het (spraak)motorische en het emotionele. Kortom: zien, horen, voelen, bewegen, en beleven.

Wat doet Spreekbeeld?

Klank-tekenkoppelingen zijn willekeurige associaties. Spreekbeeld is ontwikkeld om de klank-tekenkoppeling minder willekeurig te maken om een associatienetwerk in het brein tot stand te brengen. Met behulp van dit netwerk kunnen kinderen de letters beter koppelen aan de bijbehorende klanken. Spreekbeeld activeert namelijk meerdere kanalen

tegelijk waardoor kinderen de klank-tekenkoppelingen beter kunnen aanleren, onthouden en automatiseren.

Voor wie is Spreekbeeld?

Spreekbeeld is ontwikkeld voor kinderen die moeite hebben met het leren lezen. De methodiek is een handig middel voor individuele hulp aan kinderen maar ook heel geschikt voor het gebruik in de groep.

Spreekbeeld kan als aanvullend leermiddel worden ingezet binnen het speciaal basisonderwijs maar ook in het reguliere basisonderwijs.

Wanneer is Spreekbeeld inzetbaar?

Spreekbeeld kan worden gebruikt tijdens het leesleerproces. Het kan probleemloos worden gebruikt **naast iedere willekeurige leesmethode** maar ook tezamen met remediërende leesmethodieken. Spreekbeeld is een hulpmiddel; het moet altijd worden geïntegreerd in de eigenlijke leeshandeling, zoals het lezen van woorden, zinnen en teksten. Spreekbeeld kan zijn kracht bewijzen in meerdere fases van het leren lezen:

- de fase **voorafgaand aan het lezen** tijdens de kleuterperiode: Spreekbeeld versterkt de voorschatbenadering van kleuters die risicofactoren vertonen ten aanzien van het lezen en spellen. Spreekbeeld kan preventief worden gebruikt en de fonologische ontwikkeling van kleuters stimuleren. Daardoor heeft het kind een betere uitgangspositie als het leert lezen in groep 3;
- de fase van het **aanvankelijk lezen**: Spreekbeeld helpt kinderen die moeite hebben met de aanvankelijke lees-handeling en het aanleren, onthouden en automatiseren van de letters;
- de fase van het **voortgezet lezen**: Spreekbeeld kan worden gebruikt om bepaalde klank-tekenkoppelingen alsnog tot stand te brengen.

De inhoud van het spreekbeeldpakket

De kern van Spreekbeeld bestaat uit een set van zogeheten **spreekbeelden**.

Een spreekbeeld is een **letter of lettercombinatie** waaraan een betekenisvolle **tekening** is gekoppeld.

Bij elk spreekbeeld hoort een **verhaaltje en een gebaar**. Het verhaaltje maakt duidelijk welke klank bij de letter hoort en waarom. Het gebaar associeert direct met de vorm van de letter en/of met de **emotie** en de **betekenis** van het verhaaltje en de tekening, maar ook met de **articulatiwijze** van de klank. De leerkracht, remedial teacher, logopedist en de ouder spelen dus een interactieve rol

bij het aanleren van de spreekbeelden, zodat de letters echt voor zich gaan spreken.

Het spreekbeeldpakket

Het spreekbeeldpakket bestaat uit:

- handleiding;
- werkboek;
- set kaartjes met spreekbeelden;
- spreekbeeld memorykaartjes;
- wandplaten;
- overtrekletters;
- mondbeeldkaarten.

Handleiding

De handleiding beschrijft in het kort het leesleerproces en hoe Spreekbeeld kan worden aangeboden. Daarbij worden allerlei tips en adviezen gegeven voor het gebruik van Spreekbeeld in de groep en daarbuiten. Er worden ook suggesties gegeven voor het integreren van Spreekbeeld in het eigenlijke lezen; het lezen van woorden, zinnen en teksten.

Werkboek

Het werkboek geeft de gebruiker de nodige instructies om de spreekbeelden aan het kind uit te leggen met de daarbij behorende gebaren. Ook klankinformatie en articulatie worden duidelijk beschreven.

Set kaartjes

De set bestaat uit kaartjes met spreekbeelden van alle voor het lezen noodzakelijke letters en lettercombinaties.

Met de spreekbeeldkaartjes kunnen letters op een speelse en leuke manier worden aangeboden en geoefend.

Spreekbeeld-memorykaartjes

Met de Spreekbeeld-memorykaartjes kunnen letters in spelvorm worden geoefend. Te denken valt aan memory, lotto en bingo.

Wandplaten

De wandplaten kunnen worden gebruikt in de groep om kinderen extra impulsen te geven.

Overtrekletters

Met de overtrekletters van Spreekbeeld kunnen sensomotorische associaties worden bewerkstelligd. Het schrijven/overtrekken van letters kan worden gebruikt ter ondersteuning van de automatisering van de klank-tekenkoppeling.

Mondbeeldkaarten

De mondbeeldkaarten kunnen worden gebruikt om de articulatieplaats en de manier van articuleren van de medeklinkers te verduidelijken.

De inhoud van de handleiding en het werkboek

In hoofdstuk 1 van de handleiding wordt beschreven hoe het leesleerproces verloopt en welke vaardigheden van belang zijn voor een goede leesontwikkeling. In hoofdstuk 2 staan suggesties voor het gebruik van Spreekbeeld tijdens de

kleuterperiode. In hoofdstuk 3 wordt het gebruik van Spreekbeeld tijdens het leesleerproces uitgelegd.

In het werkboek wordt aangegeven hoe de spreekbeelden (de tekeningen die bij de letters zijn gemaakt) en de klankgebaren kunnen worden aangeboden. Ook klankinformatie en informatie over de articulatie wordt vermeld.

1. Het leesleerproces

In dit hoofdstuk wordt een korte beschrijving van het leesleerproces gegeven. Daarna wordt ingegaan op vaardigheden die van belang zijn voor een goede leesontwikkeling. Er wordt ook ingegaan op problemen die zich hierbij kunnen voordoen en wat Spreekbeeld hierbij kan betekenen.

Hoe verloopt het leesleerproces?

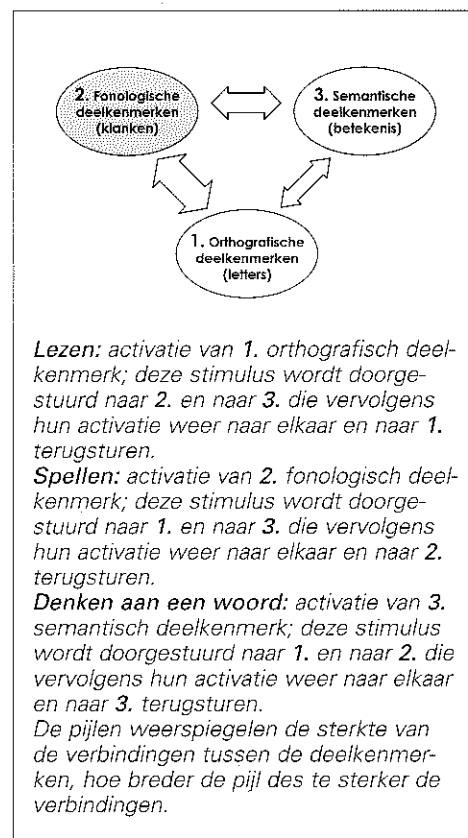
Het leren lezen is een ingewikkeld proces. Als een kind normaal leert lezen, leert het dat woorden zijn opgebouwd uit klanken en dat er voor die klanken lettertekens bestaan. Het kind leert hoe de klanken van onze taal door letters kunnen worden weergegeven. Een beschrijving van het leesleerproces of weergave in een model is altijd een vereenvoudiging van de werkelijkheid. Actuele modellen die het technisch lezen beschrijven zijn gebaseerd op de theorieën van het connectionisme.

1.1 Connectionistisch model

Macroniveau

Het kernkenmerk van het connectionistische model (figuur 1.), is dat de informatie niet is opgeslagen op een bepaalde plek in het brein, maar als vele eenvoudige deelkenmerken verspreid over een zeer groot netwerk van neuronen, axonen en dendrieten. Bij het zien van een bepaald woord worden via zeer veel parallel verlopende neurologische processen kanalen/verbindingen tussen deelkenmerken geactiveerd en worden

weer andere onderdrukt. De soorten deelkenmerken waar men bij het leesproces aan denkt zijn: orthografisch (letters), fonologisch (klanken), en semantisch (woordenschat/inhoud en betekenis van woorden).

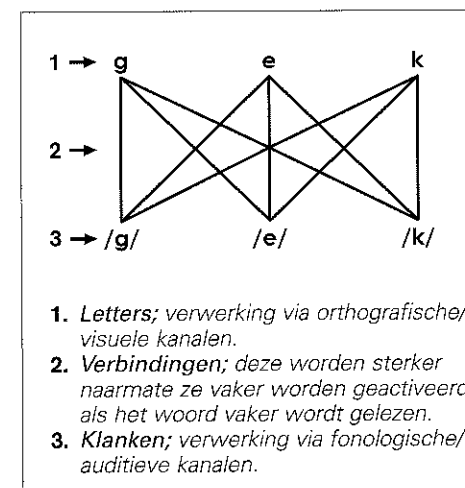
Figuur 1.
Connectionistisch model, fonologisch coherentiemodel, naar Bosman, 1999.

Microniveau

In het aanvankelijk leesproces (klankzuivere woorden) ligt de nadruk op een goede en gedetailleerde samenwerking tussen de orthografische en fonologische deelkenmerken; klanken worden gekoppeld aan letters en letters aan klanken. Door fonologische verwerking van de klanken gaat het brein overeenkomsten zien. Wanneer de losse klanken binnen het woord nog te veel aandachtscapaciteit vragen en als losse letters nog niet direct worden herkend en benoemd, volgt geen directe woordherkenning.

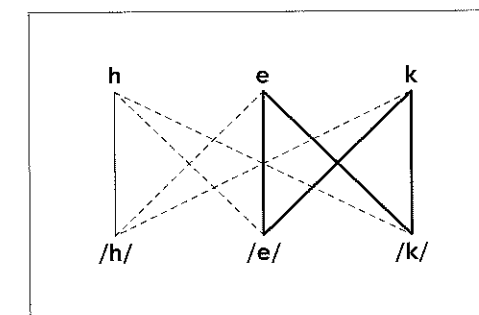
Voorbeeld:

Nadat het woord 'gek' een aantal malen is aangeboden en gelezen, zijn er in het brein diverse verbindingen geactiveerd en totstandgekomen, zie figuur 2.

Figuur 2.

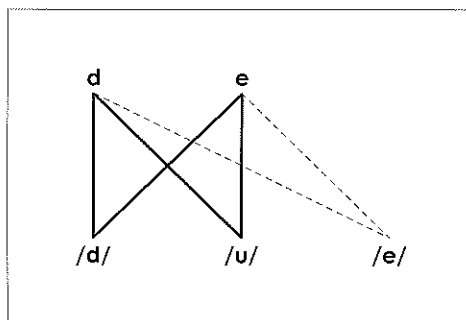
Er is niet alleen een verbinding tussen de letter 'g' met de klank /g/ totstandgekomen, maar er zijn ook verbindingen ontstaan tussen de letter 'g' en de klanken /e/ en /k/. Alle verbindingen tussen de letters en klanken van het woord 'gek' liggen vast in het brein; het woord kan direct worden herkend. Na elke volgende aanbieding van het woord 'gek' worden de verbindingen versterkt en kunnen weer vlotter worden geactiveerd. Naarmate verbindingen vaker worden geactiveerd, worden ze sterker en het brein kan het woord 'gek' een volgende keer vlotter verwerken. Als hierna een ander woord wordt aangeboden en gelezen, bijvoorbeeld 'hek', dan wordt de klank-tekenverbinding van 'ek' versterkt (in figuur 3. aangegeven met dikke lijnen). De verbindingen tussen de letters 'e' en 'k' met de klanken /e/ en /k/ zijn versterkt, echter de verbinding tussen de letter 'h' en de klanken /e/ en /k/ is nog niet of nauwelijks geactiveerd; het woord 'hek' wordt nog niet direct herkend.

Figuur 3.

Het brein, het netwerk van neurologische verbindingen, kan generaliseren doordat bepaalde soorten verbindingen heel sterk worden onder invloed van het leesleerproces. Als bepaalde lettercombinaties vaak samen voorkomen, worden betreffende neurologische verbindingen versterkt en andere mogelijke verbindingen onderdrukt (zie figuur 4.). In het woord 'de' worden de verbindingen tussen de letters 'd' en 'e' met de klanken /d/ en /u/ versterkt. De verbindingen tussen de letters 'd' en 'e' met de klank /e/ worden onderdrukt. Dit betekent dat het brein regels afleidt, maar ook dat het uitzonderingen kan leren door geconfronteerd te worden met afwijkende patronen.

Figuur 4.

Connectionistische modellen die worden getest op de computer reageren hetzelfde op de effecten van woordfrequentie en regelmatigheid als lerende kinderen; ze hebben meer moeite met laagfrequent voorkomende onregelmatig (niet klankzuiver) uitgesproken woorden. Hoogfrequente, klankzuivere woorden worden eerder herkend dan minder frequent voorkomende en niet klankzuivere woorden.

Snowling (1999) beschrijft het leesleerproces op basis van een connectionistisch model waarin orthografische, fonologische maar ook semantische kenmerken zijn vertegenwoordigd:

"Terwijl het zeker is dat fonologisch bewustzijn een positieve invloed heeft op de decodeervaardigheden in de vroege stadia van het leesleerproces, hebben kinderen het nodig om verbonden tekst te lezen en geconfronteerd te worden met een brede range aan jeugdliteratuur voor de verdere ontwikkeling van hun geletterdheid."

Snowling benadrukt dat lees oefening zowel fonologische als semantische subsystemen moet aanspreken. Zowel klankaspecten als betekenisaspecten zijn van belang bij de lees oefeningen.

1.2 Wat is van belang voor een goede leesontwikkeling?

Voor een goede leesontwikkeling zijn de volgende vaardigheden van belang:

- foneembewustzijn;
- automatiseervaardigheid.

Deze twee vaardigheden zijn belangrijk bij het totstandkomen van goed geautomatiseerde klank-tekenkoppeling en daarmee de ontwikkeling van de directe woordherkenning.

1.2.1 Foneembewustzijn

Om tot klank-tekenkoppeling te komen heeft een kind foneembewustzijn nodig. Dit foneembewustzijn komt in de regel tot stand in relatie tot het aanvankelijk leesproces.

Wat is foneembewustzijn?

Kinderen moeten weten en kunnen horen dat woorden uit diverse klanken bestaan en beseffen dat die klanken worden weergegeven door letters en andersom. Het gaat hier dus echt om een zeer essentiële vaardigheid.

Foneembewustzijn is inzicht hebben in de klankstructuur van gesproken woorden. Het is weten dat gesproken woorden uit klankdelen bestaan en dat deze klankdelen in een andere volgorde weer andere woorden kunnen vormen. Het is het kunnen analyseren van spraakklanken in een woord en het kunnen synthetiseren van spraakklanken tot een woord.

Aan een goed foneembewustzijn gaat een goede fonologische ontwikkeling vooraf. De fonologische ontwikkeling is een onderdeel van de spraaktaalontwikkeling. Klanken en woordstructuren worden volgens vaste patronen in het brein opgeslagen.

Foneembewustzijn en letterkennis/klank-tekenkoppeling

Een goede fonologische vaardigheid, ofwel klankopslag in het brein, is de basis voor een goede letterkennis want letters worden gekoppeld aan klanken en klanken worden gekoppeld aan letters.

Kinderen met een zwakke fonologische ontwikkeling hebben waarschijnlijk een onvoldoende gespecificeerde opslag van gesproken woorden en klanken. Ze hebben moeite met de uitspraak van lange woorden en met grammaticale patronen. Het taalbewustzijn komt bij deze kinderen niet goed tot ontwikkeling. Ze hebben moeite met fonologische vaardigheden zoals het verdelen van woorden in klankgroepen en rijmen. Deze kinderen hebben vaak problemen bij het ontwikkelen van foneembewustzijn tijdens het aanvankelijk leesproces. Dit levert problemen op bij het koppelen van letters aan klanken en andersom. Een goed foneembewustzijn en voldoende geautomatiseerde klank-tekenkoppeling zijn essentieel voor de aanvankelijke leeshandeling. Deze kinderen moeten tijdens het aanvankelijk lezen vaak lang nadenken over de letters van de woor-

den en komen niet of niet goed tot synthese. Het zijn vaak de fout spellende of juist radende lezertjes.

Spreekbeeld kan kinderen met een zwakke fonologische ontwikkeling helpen de klankopslag in het brein te structureren. Spreekbeeld helpt het kind de fonologische ontwikkeling te stimuleren en foneembewustzijn tot stand te brengen omdat het kinderen bewust maakt van klanken, letters en articulatieplaats. Spreekbeeld is multisensorieel van opzet en maakt dus gebruik van meerdere kanalen tegelijk. Spreekbeeld helpt het kind de klankopslag in het brein beter te organiseren.

1.2.2 Automatiserevaardigheid

Naast een goed foneembewustzijn is een goede automatiserevaardigheid noodzakelijk om te komen tot een goede leeshandeling. Een goede automatiserevaardigheid stelt het kind in staat om in een hoog tempo klanken en gesproken woorden op te roepen uit het geheugen.

Kinderen met automatiserevaardigheidsproblemen binnen de spraaktaalontwikkeling hebben moeite met het vlot toevoegen en gebruiken van nieuw geleerde woorden en begrippen. Dit kan tot uiting komen in de woordvinding: op het juiste moment voor het juiste object het goede woord voorhanden hebben. Vooral het automatiseren van willekeurige associaties levert problemen op. Willekeurige

associaties zijn begrippen die niet of nauwelijks in een woordveld in het brein liggen opgeslagen. Ze zijn vaak maar via één associatie op te halen uit het geheugen (Zie figuur 5.).

Willekeurige associaties zijn: namen van kleuren, vormen, cijfers, eigennamen, voorzetsels, dagen van de week, maanden van het jaar en letters.

Figuur 5. Schematische voorstelling van twee woordvelden in het brein.

Automatiserevaardigheid en letterkennis/klank-tekenkoppeling

Letters zijn willekeurige associaties bij uitstek: waarom noem je de letter 'r' nu /r/ en geen /s/? Ieder letterteken heeft

maar één klanknaam, één associatie en is niet anders te omschrijven dan dat het een letter is.

Kinderen met automatiserevaardigheidsproblemen kunnen moeite hebben met de aanvankelijke leeshandeling omdat de klank-tekenkoppeling in onvoldoende mate automatiseert. Er kan niet vlot en op de juiste plaats in het woord de goede klank gevonden worden bij de letter.

Spreekbeeld is ontwikkeld om de klank-tekenkoppeling minder willekeurig te maken, om een associatienetwerk in het brein tot stand te brengen. Met behulp van dit netwerk kunnen kinderen letters beter koppelen aan bijbehorende klanken.

Automatiserevaardigheid en directe woordherkenning

Kinderen met automatiserevaardigheidsproblemen hebben vaak ook problemen met de directe woordherkenning. Zij kunnen niet vlot klanken en woorden oproepen uit het geheugen. Verbindingen tussen klanken en letters, maar ook verbindingen binnen woorden en woordbeelden, komen moeizaam en/of onvolledig tot stand. Dit zijn meestal de kinderen die lang traag en spellend blijven lezen. Zij hebben vooral veel herhaling en betekenisvolle associaties nodig om verbindingen alsnog tot stand te brengen, te activeren en te versterken om zodoende woordbeelden te kunnen automatiseren en tot directe woordherkenning te komen.

Spreekbeeld kan het associatienetwerk versterken omdat het meerdere kanalen tegelijk activeert. Op die manier kunnen verbindingen tussen klanken en letters totstandkomen.

Er wordt een betere basis gelegd voor de ontwikkeling van de directe woordherkenning en daarmee voor de leesleerontwikkeling. De kanalen die Spreekbeeld activeert zijn: het orthografische (visuele), het fonologische (auditieve), het (spraak)motorische, het semantische (inhoud en betekenis) en het affectieve (emotionele) kanaal.

2. Spreekbeeld tijdens de kleuterperiode

Onderzoek (National Reading Panel, 2000) heeft aangetoond dat instructie in fonologisch bewustzijn het meest effectief is in de groepen 1, 2 en 3 en dat de oefeningen meer effectief zijn in combinatie met letters. De periode rond de kleuterleeftijd en groep 3 blijkt de meest geschikte periode voor het leren van letters en de leeshandeling. Het blijkt zinvol om het bewustzijn van losse klanken in woorden, in de voorwaarden-training, te koppelen aan de kennis van de lettertekens (Bryant en Bradley, 1985; Morais, Mousty en Kolinski, 1998). Auditieve oefeningen worden dus zinvoller door er letters bij te gebruiken. Om met foneembewustzijn en letters te starten hoeft geen bepaalde ontwikkeling te worden afgewacht; het betreft immers geen ontwikkelingsverschijnselen maar geleerde, sociaal cultureel bepaalde vaardigheden.

Spreekbeeld kan preventief, voorafgaand aan het leesleerproces in groep 3, worden gebruikt om de fonologische ontwikkeling te stimuleren. Spreekbeeld kan worden gebruikt bij voorbereidende leesactiviteiten zoals analyse- en syntheseoefeningen en rijmoefeningen. Spreekbeeld visualiseert klanken die auditief worden aangeboden. Met behulp van Spreekbeeld kunnen kinderen ter voorbereiding op groep 3 al enkele letters op een speelse wijze aanleren en automatiseren. Het voordeel van werken aan aspecten van lezen in groep 2 is dat er geen haast bij is. Er hoeft nog niet, zoals in groep 3, een strak tempo van

letteraanbieding gevolgd te worden. Spreekbeeld kan in de kleuterperiode op veel verschillende manieren worden gebruikt. Het is raadzaam om Spreekbeeld bij risicokleuters vaker en intensiever te gebruiken.

2.1 *Spreekbeeld en risicokleuters*

Ruijsendaers (1993) geeft aan dat aandacht juist moet worden gegeven aan kleuters die risico lopen om te voorkomen dat de verschillen bij aanvang van groep 3 onnodig groot worden. Om toekomstige leesproblemen te voorkomen of te verminderen, hebben risicokleuters vooral **extra** aandacht en **meer** instructie nodig. Risicokleuters blijken te weinig te leren van taalactiviteiten in een (te) grote groep. Het is van belang om de extra hulp aan deze kinderen individueel of in kleine groepjes te geven.

Risicofactoren

Risicofactoren kunnen zijn:

- het niet of nauwelijks kunnen benoemen van letters;
- onvoldoende foneembewustzijn;
- problemen met het leren en het snel benoemen van willekeurige associaties;
- spraak-taalontwikkelingsproblemen;
- fonologische taalontwikkelingsproblemen; vooral problemen met grammaticale structuren en fonologie (onvoldoende taalbewustzijn, problemen met uitspraak van klanken en woorden) zijn een signaal;

- moeite met spraakverstaan bij achtergrondlawaai;
- te weinig pogingen ondernemen om tot schrijven te komen;
- erfelijkheid.

Spreekbeeld is een goed toepasbaar en veelzijdig middel om te gebruiken tijdens de voorschotbenadering van kleuters die risicofactoren vertonen ten aanzien van het toekomstige lezen en spellen (Smits, 2000).

2.2 Aanbieden van letters met behulp van Spreekbeeld

Bepaal van tevoren welke letters worden aangeboden en uitgelegd. Bespreek per sessie niet meer letters dan het kind aankan; dit kan voor elk kind verschillend zijn. Voor kleuters geldt niet teveel nieuwe letters per sessie; 1-2 letters per week voldoet meestal. Kies letters die voor het kind functioneel zijn, bijvoorbeeld de eerste letter van de eigen naam. Kies ook letters waarmee eenvoudige woordjes kunnen worden gevormd. Het is belangrijk om letters die qua vorm of klank veel gelijkenis vertonen niet in één sessie te bespreken. Hiermee bedoelen we letters als **b/d**, **ei/ie**, **ui/eu** en **uw/ieuw**. Kies ook de letters die het kind al kan benoemen, dit kan het zelfvertrouwen en het plezier in de oefening vergroten. Voor kleuters is het belangrijk dat het oefenen vooral speels blijft. Op deze leeftijd is het nog niet nodig om eisen te stellen voor wat betreft letterbenoeming.

2.2.1 Uitleg van de spreekbeelden en aanleren van de gebaren

Leg de spreekbeelden en de gebaren uit volgens de beschrijving in het werkboek.

1. Vertel het verhaaltje dat bij het spreekbeeld hoort. Spreek nadrukkelijk de klank van de letter uit en maak gelijktijdig het bijbehorende gebaar.
2. Bespreek het gebaar.
3. Spreek de klank een paar keer uit en maak daarbij telkens het gebaar.
4. Lees eventueel een stukje tekst voor. Dit kan een zin, versje, rijmpje of verhaaltje zijn. Laat het kind meekijken naar de tekst en wijs de woorden aan. Spreek de woorden waarin de net besproken letter voorkomt nadrukkelijk uit. Markeer telkens die letter en spreek de klank uit. Maak daarbij steeds het gebaar.
5. Laat het spreekbeeldkaartje weer zien, verklank de letter en maak daarbij het gebaar. Het kind mag natuurlijk ook verklanken en het gebaar maken maar het hoeft nog niet. Eis niets!
6. Pak de overtrekplaat van de betreffende letter erbij en doe samen de schrijfoefening zoals beschreven staat in paragraaf 2.2.2.
7. Geef het spreekbeeldkaartje mee aan het kind.

Op deze manier kan in een paar sessies een aantal letters/spreekbeelden worden aangeboden. Houd de besproken

spreekbeeldkaartjes voor dit kind bij elkaar. Zodra er een paar letters (3-4 of meer) aan de orde zijn geweest, kan er met de spreekbeeldkaartjes verder worden geoefend.

8. Leg de spreekbeeldkaartjes naast elkaar op tafel. Vanuit het kind gezien van links naar rechts.
9. Laat het kind de spreekbeeldkaartjes aanwijzen en benoem zelf de letters. Spreek de klanken nadrukkelijk uit en maak tegelijkertijd de bijbehorende gebaren.
10. Wijs dan zelf de spreekbeeldkaartjes aan en laat het kind de gebaren maken. Het kind mag natuurlijk ook de letters al benoemen, maar dit hoeft nu nog niet.
11. Laat het kind weer de spreekbeeldkaartjes aanwijzen. Benoem zelf nogmaals de letters en maak tegelijkertijd de bijbehorende gebaren. Observeer ondertussen de reacties van het kind. Maak het gebaar en benoem de letter pas, zodra duidelijk is dat het kind het gebaar en/of de klank ook heeft kunnen bedenken.
12. Het kind probeert zelf de spreekbeeldkaartjes te benoemen met behulp van het bijbehorende gebaar. Ondersteun het kind hierbij zoveel mogelijk.
13. Herhaal stap 11 en 12 een paar keer.

Na een aantal weken zal het kind de aangeleerde spreekbeelden vlot kunnen benoemen. In dit geval kan de achter-

kant van de spreekbeeldkaartjes worden gebruikt bij het verklanken van de letters. Op de achterkant staat de letter zonder tekening afgebeeld. Laat het kind zelf aangeven met welke kant van de spreekbeeldkaartjes wordt geoefend. Het kind kan de letters benoemen met ondersteuning van de bijbehorende gebaren. Mocht het kind toch moeite hebben met het benoemen van de letter, dan kan het spreekbeeldkaartje weer worden omgedraaid zodat het de letter alsnog goed kan benoemen met behulp van de tekening.

2.2.2 Overtrekplaten

Schrijven bevordert sterk de automatisering van de klank-tekenkoppeling (Treiman, 1998). Gebruik de geplastificeerde overtrekplaten voor de schrijfoefening. Op de overtrekplaten staat de schrijfrichting met pijlen op de letters aangegeven. Het is de bedoeling dat de pijlen worden overgetrokken met een whiteboardstift zodat dit zo weer kan worden uitgeveegd. Bij deze oefening is het belangrijk dat het kind altijd gelijktijdig spreekt en schrijft! De opbouw van de overtrekoefening is als volgt:

1. Leg aan het kind uit dat de pijlen op de letter door de boogschutter worden afgeschoten. Het kind moet proberen de pijlen te volgen met de whiteboardstift tot aan het dartbord. Bij de letters met meerdere beginpunten zijn de pijlen genummerd.

Leg aan het kind uit dat het eerst pijl 1 volgt, dan pijl 2 en zo verder.

2. Doe dit eerst een paar keer voor en spreek tijdens het overtrekken de klank altijd nadrukkelijk uit.
3. Laat het kind de letter overtrekken en help waar nodig, hou eventueel eerst samen de whiteboardstift vast.
4. De letter wordt uitgeveegd en daarna nog eens overgetrokken en gelijktijdig verklankt. Herhaal deze stap een aantal malen.
5. Op de achterkant van de overtrekplaat staat de letter zonder pijlen. Laat het kind deze letter overtrekken en gelijktijdig verklanken.
6. De overtrekplaat kan eventueel aan het kind worden meegegeven om in de klas, met de ouder of met een ander kind te oefenen.

Variaties op de oefening zijn: de letter met de vinger overtrekken, er met een speelgoedauto overheen rijden of de letter volgen met een door het kind uitgekozen object.

2.3 Suggesties voor het gebruik van Spreekbeeld

Zodra het kind een aantal letters kan benoemen, kunnen er oefeningen en spelletjes worden bedacht met Spreekbeeld. Hieronder volgen enkele voorbeelden die zowel individueel als in een klein groepje kunnen worden geoefend.

Spelletje

Na de uitleg van de spreekbeeldkaartjes en de bijbehorende gebaren, kan er een spelletje gespeeld worden. Leg de spreekbeeldkaartjes in een kringetje, loop er met een pionnetje overheen en benoem de letters met steeds het gebaar erbij. Wie een gebaar verkeerd maakt, niet meer weet, of wie een letter verkeerd benoemt, is af. Ook wie te lang wacht met benoemen, is af. Maak als aanbieder dus ook opzettelijk fouten, vooral bij die letters die het kind al goed kent. Echter, de fouten moeten overduidelijk zijn en mogen niet leiden tot verwarring bij het kind. Wie het eerst alle spreekbeeldjes goed heeft benoemd, heeft gewonnen. Een andere manier is om met de pion over de spreekbeelden te lopen, de letters te benoemen met de gebaren erbij en ook woorden te bedenken die beginnen met die letters. De woorden kunnen daarna verklankend worden opgeschreven. Met de woorden kunnen ook weer zinnen gemaakt worden.

Flitsoefening

Zodra het kind de gebaren bij de spreekbeeldkaartjes kent en zo de letters kan benoemen, kan er geflitst worden met de spreekbeeldkaartjes. Leg een spreekbeeldkaartje voor het kind op tafel, laat het even zien en dek het af. Het kind maakt het gebaar en benoemt de klank. Het kind is af als hij het gebaar niet meer weet of fout zegt; het kaartje is dan voor de aanbieder. Wie de meeste kaartjes heeft, heeft gewonnen. Het kind

heeft natuurlijk altijd meer kaartjes. Overigens mag het tempo van deze oefening nooit zodanig hoog liggen dat het kind erdoor gefrustreerd raakt!

De achterkant van de spreekbeeldkaartjes

Na enkele sessies zal een aantal spreekbeelden vlot benoemd kunnen worden. Dan kan er ook geflitst worden met de achterkant van de spreekbeeldkaartjes, met de letters. Laat het kind ook eens kiezen met welke kant van de kaartjes er geflitst gaat worden. Het kind maakt de gebaren en benoemt de letters. Lukt het benoemen van één van de letters nog niet, dan kan het kaartje worden omgedraaid zodat het kind het spreekbeeld nog even kan zien en de letter alsnog goed kan benoemen.

2.3.1 Kringgesprek

In groep 2 kunnen er tijdens het kringgesprek wekelijks een of meer spreekbeelden worden aangeboden en besproken. Wat betreft de risicokinderen is het raadzaam om de spreekbeelden van tevoren aan te bieden en te bespreken, individueel of in een klein groepje zoals besproken in paragraaf 2.2. De volgorde van aanbieden van de spreekbeelden is niet van belang! Het is wel raadzaam om letters die veel gelijkenis vertonen voor wat betreft de vorm en/of de klank, niet direct na elkaar te bespreken. Hiermee bedoelen we letters als **b/d**, **ei/ie**, **ui/eu** en **uw/leuw**.

1. Kies per kringgesprek een letter uit. Dit kan in de vorm van een raadspel.
2. Laat voorwerpen en/of afbeeldingen zien die met die letter beginnen en laat de kinderen raden welke letter, welk spreekbeeld er te voorschijn gaat komen.
3. Laat vervolgens het spreekbeeld zien. Gebruik hiervoor de wandplaat of het spreekbeeldkaartje van de betreffende letter.
4. Bespreek het spreekbeeld zoals in het werkboek staat aangegeven; vertel het verhaaltje en bespreek het bijbehorende gebaar. Spreek de klank een paar keer uit en maak daarbij telkens het gebaar.
5. Bedenk daarna samen met de kinderen welke namen van kinderen, woorden of voorwerpen in de klas met de betreffende letter beginnen.
6. Schrijf de namen en woorden op het bord, spreek daarbij de klanken gelijktijdig uit. Benadruk telkens de betreffende letter en maak daarbij het gebaar.
7. Hang het spreekbeeld op in de klas.
8. Herhaal samen met de kinderen alle spreekbeelden die tot dan toe aan de orde kwamen en al in de klas hangen, maak daarbij ook de gebaren.

2.3.2 Waar maak je de letters in je mond?

Bij sommige kinderen komt het rijmen niet of moeizaam op gang. Dit zijn vaak

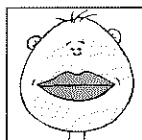
kinderen met een zwakke fonologische ontwikkeling. Deze fonologisch zwakke kinderen hebben expliciete therapie nodig. Hierbij moet aandacht worden besteed aan de articulatieplaats en de wijze van articuleren. Veel aandacht moet worden besteed aan het mondbeeld om overeenkomsten en verschillen tussen (rijm)woorden goed te leren doorgronden. Het is zinvol om bij deze oefening een spiegel te gebruiken, zodat het kind kan zien hoe de klanken in zijn mond worden gevormd. Uitleg van medeklinkers voldoet meestal om het rijmen op gang te krijgen, dat kan bijvoorbeeld op de hieronder beschreven manier.

Spreekbeelden sorteren bij mondbeelden

Gebruik bij deze oefening de mondbeeldkaartjes (afgebeeld in figuur 6). Bespreek van tevoren de spreekbeeldkaartjes die bij deze oefening gebruikt gaan worden, leg ze uit zoals staat beschreven in paragraaf 2.2.1.

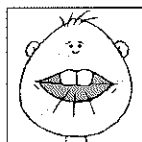
Besteed eerst een aantal lessen aan het sorteren van de spreekbeeldkaartjes bij de mondbeelden:

1. Leg twee mondbeeldkaarten op tafel, bijvoorbeeld mondbeeld 1 en mondbeeld 3.
2. Bespreek dan de klanken en letters die bij deze mondbeelden horen, zoals staat aangegeven in figuur 6.
3. Leg de bijbehorende spreekbeeldkaartjes, in dit geval van **b, p, m** en van **t, d, n, l, s, z** (en **r**), op een stapel.

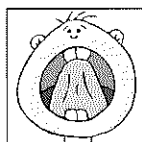
MONDBEELD 1
b, p, m

Bespreek de klanken die met de lippen op elkaar worden gevormd. Leg de spreekbeeldkaartjes van **b, p, m** bij mondbeeld 1 en vertel dat deze letters met de lippen op elkaar worden gezegd. Laat het kind de letters (na)zeggen en in de spiegel naar zijn mond kijken.

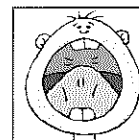
MONDBEELD 2
f, v, w

Bespreek de klanken die met de boven-tanden tegen de onderlip worden gevormd. Gebruik mondbeeld 2 en leg daarnaast de spreekbeeldkaartjes van **f, v** en **w**. Laat het kind deze letters uitspreken terwijl het in de spiegel naar zijn mond kijkt.

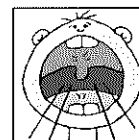
MONDBEELD 3
t, d, n, l, s, z
en tongpunt -r

Bespreek de klanken die met de tongpunt worden gevormd. Gebruik mondbeeld 3 en leg de spreekbeeldkaartjes van **t, d, n, l, s, z** (en **r**) erbij. Laat het kind de letters uitspreken terwijl het in de spiegel naar zijn mond kijkt. Als het kind de **/r/** met zijn huig maakt, moet het **r**-spreekbeeldkaartje bij mondbeeld 6 worden gelegd.

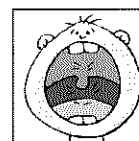
MONDBEELD 4
g en k

Leg uit dat er ook klanken met de tong, achter in de mond, worden gevormd. Gebruik mondbeeld 4 en leg de spreekbeeldkaartjes van **g** en **k** erbij. Laat het kind de letters uitspreken terwijl het in de spiegel naar zijn mond kijkt.

MONDBEELD 5
h

Vertel dat er nog een letter is, de **h** en dat de **/h/** wordt gemaakt met een open mond, een soort zucht van achter uit de mond, gebruik mondbeeld 5.

MONDBEELD 6
huig -r

Gebruik mondbeeld 6 en leg daar het spreekbeeldkaartje van de **r** bij. Vertel dat de **/r/** met de huig wordt gemaakt. Als het kind de **/r/** met de tongpunt maakt dan moet het **r**-spreekbeeldkaartje bij mondbeeld 3 worden gelegd.

4. Pak om de beurt een spreekbeeldkaartje van de stapel. Spreek de klank uit en kijk daarbij in de spiegel.
5. Bespreek samen bij welk mondbeeld het betreffende spreekbeeldkaartje hoort.
6. In de volgende sessie kan de oefening worden uitgebreid met meer mondbeelden tot alle mondbeelden zijn besproken en het kind in staat is alle letters/spreekbeelden te sorteren bij de mondbeelden.

Als dit lukt, probeer dan een rijmoefening.

2.3.3 Rijmen

Rijmen is een fonologische vaardigheid bij uitstek. Rijmen is auditieve discriminatie, auditieve analyse en auditieve synthese ineen. Het kind moet vlot klanken en woorden voorhanden hebben en moet deze klanken en woorden vlot kunnen vergelijken. Het kind moet woorden kunnen opdelen en klanken vlot kunnen samenvoegen om een nieuw rijmwoord te bedenken. Bij rijmoefeningen kan Spreekbeeld worden gebruikt. Met behulp van de spreekbeeldkaartjes kan het kind zien dat beginletters veranderen en dat het laatste stukje van het woord telkens hetzelfde blijft. Spreekbeeld is een goed hulpmiddel bij het leren doorgronden van overeenkomsten en verschillen tussen klanken en woorden.

Rijmoefening

Bedenk een mkm-woord (medeklinker-

Figuur 6.
Mondbeelden met bijbehorende klanken en letters.

klinker-medeklinker), bijvoorbeeld 'raam'. Teken een raam, leg daaronder drie spreekbeeldkaartjes: r-aa-m. Gebruik voor het eindstuk '-aam' de achterkant van de spreekbeeldkaartjes, de letters zonder tekening, en spreek het woord uit. Leg daarna uit dat de eerste letter steeds gaat veranderen, en dat er gerijmd gaat worden. Vraag het kind telkens met een andere mondstand te beginnen en vraag welke rijmwoordjes er dan te voorschijn komen. Dus als de spreekbeeldkaartjes bij mondbeeld 1 worden weggehaald en op de r- van 'raam' worden gelegd, ontstaan de rijmwoordjes baam, paam, maam. Worden ze bij mondbeeld 2 weggehaald dan ontstaan de rijmwoordjes faam, vaam, waam, en zo verder.

Lukt dit niet, doe dan zelf een aantal keer voor wat de bedoeling is. Pak bij elk nieuw rijmwoord het bijbehorende spreekbeeldkaartje en leg dit op de eerste letter van het mkm-woord. Zodra het kind rijmwoorden vlot kan doorgronden en vlot kan rijmen is het niet meer noodzakelijk te rijmen met ondersteuning van de spreekbeeldkaartjes. Hieronder volgen nog twee voorbeelden van rijmoefeningen waarbij Spreekbeeld kan worden gebruikt.

Beginletters wisselen

Leg een aantal afbeeldingen van woorden die op elkaar rijmen op tafel. Bijvoorbeeld tekeningen van een bos, van los, van een vos, van mos en van een jongen die Jos heet. Het woordje 'vos'; leg de afbeelding van de vos neer.

Leg daaronder de spreekbeeldkaartjes van de v, o en s neer. Spreek de klanken /v/-/o/-/s/ langzaam uit terwijl het kind de letters aanwijst. Verander steeds het eerste spreekbeeldkaartje (b-l-m-j) terwijl -os blijft liggen. Laat het kind bedenken en lezen welk rijmwoord dit is geworden en welke afbeelding daar bij hoort.

De langste rijmrij

Noem een mkm-woord. Leg de drie bijbehorende spreekbeeldkaartjes eronder. Wie kan de meeste rijmwoorden maken door steeds het eerste spreekbeeldkaartje te wisselen? Als een rijmwoordje niets betekent, is de ander aan de beurt. Alle hierboven beschreven rijmoefeningen kunnen natuurlijk ook met een paar kinderen tegelijk worden gedaan.

2.3.4 Synthese-oefeningen

Auditieve synthese is géén optelsom van klanken, maar een zoekproces in de woordenschat die in het brein ligt opgeslagen; het mentaal lexicon. Synthese is werken naar herkenning; het is zoeken naar een bekend woord in de woordvoorraad. Het kind moet leren om bij synthese een koppeling te maken met zijn woordvoorraad. Het is raadzaam om bij voorbereidende syntheseoefeningen gebruik te maken van de inhoud en de betekenis van het te synthetiseren woord, bijvoorbeeld door gebruik te maken van zinnen, tekeningen of afbeeldingen. Hiermee kan worden voorkomen dat het kind zal proberen de synthese

als een soort mislukte optelsom uit te voeren.

Spreekbeeld is zeer geschikt om het bewustzijn van losse klanken in woorden te koppelen aan de kennis van de lettertekens. De spreekbeeldkaartjes kunnen bij deze voorbereidende auditieve synthese-oefeningen goed worden gebruikt. Het kind kan de klanken die het moet synthetiseren zien als letters op de spreekbeeldkaartjes. Spreekbeelden die al eerder zijn aangeboden en besproken, kunnen de synthese-oefeningen vergemakkelijken. Hieronder volgen enkele voorbeelden van synthese-oefeningen waarbij Spreekbeeld kan worden gebruikt.

Raad het laatste woord

Zeg een zin en zeg het laatste woord in losse klanken: 'In de vijver zwemt een v-i-s.'

Leg gelijktijdig de betreffende spreekbeeldkaartjes voor het kind van links naar rechts op tafel. Het kind mag het woordje zeggen en er wordt een vis getekend bij het woordbeeld. Schrijf eventueel het woordje 'vis' bij de tekening en verklank de letters tijdens het schrijven.

Losse klanken samenvoegen tot een woord

Leg een paar afbeeldingen van mkm-woorden op tafel en teken bijvoorbeeld een vis, een muis, een poes en een kip. Benoem van een van de woorden de losse klanken: /mmm/-/ ui/-/sss/ en leg

gelijktijdig de betreffende spreekbeeldkaartjes voor het kind van links naar rechts op tafel. Laat het kind het woordje zeggen: 'muis'. Laat het kind daarna de afbeelding van de muis aanwijzen.

Ik zie ik zie wat jij niet ziet

Zeg de losse klanken van woorden of objecten die in de kamer of het lokaal aanwezig zijn. Leg gelijktijdig de betreffende spreekbeeldkaartjes voor het kind van links naar rechts op tafel. Het kind mag lezen en zeggen welk woord of object het is. Daarna wordt het woord langzaam en overdreven verklankend voor het kind opgeschreven.

Raad het woord

Leg een stapeltje afbeeldingen van mkm-woorden omgekeerd op tafel. Pak een afbeelding van de stapel, het kind mag de afbeelding niet zien. Zeg de losse klanken van het woord en leg gelijktijdig de spreekbeeldkaartjes voor het kind van links naar rechts op tafel. Het kind mag zeggen om welke afbeelding het gaat.

Daarna kan het betreffende woord langzaam en overdreven verklankend voor het kind worden opgeschreven.

Woorden bedenken binnen een bepaalde categorie

Kies een bepaalde categorie woorden, bijvoorbeeld lichaam, kleding of dieren. Zeg de losse klanken van woorden uit bijvoorbeeld de categorie lichaam: /b/-/ee/-/n/ en laat gelijktijdig de klanken met behulp van de spreekbeeldkaartjes

zien. Leg de kaartjes voor het kind van links naar rechts op de tafel. Het kind mag bedenken en zeggen welk woord het is. Daarna kan het betreffende woord langzaam en verklankend worden opgeschreven voor het kind.

Bovenstaande synthese-oefeningen kunnen natuurlijk ook met een klein groepje kinderen worden gedaan. Om de oefeningen te vereenvoudigen kunnen ze overigens ook worden uitgevoerd met het onset-rime onderscheid, bijvoorbeeld: **v -is, r -aam, p -oes**. Leg dan de spreekbeeldkaartjes zodanig neer dat het eerste kaartje los van de andere twee kaartjes ligt.

2.3.5 Analyse-oefeningen

Het auditief analyseren van een woord in losse klanken is moeilijk; het is een vaardigheid die in feite pas totstandkomt in interactie met het leesleerproces. Vandaar dat in de voorwaardensfeer alléén die auditieve analyse-vaardigheden worden getraind die deel uitmaken van de normale ontwikkeling. Voor kleuters voldoet lettergreepverdeling en het horen van de beginklank. Net als de auditieve synthese-oefeningen worden ook de voorbereidende auditieve analyse-oefeningen zinvoller door er gelijktijdig letters bij aan te bieden. Spreekbeeld kan ook bij de analyse-oefeningen goed worden gebruikt, hieronder volgen enkele voorbeelden.

Woorden verdelen in lettergrepen

Vertel het kind dat het woorden in stukjes gaat verdelen met behulp van de spreekbeeldkaartjes. Doe dit eerst een keer voor aan de hand van uw eigen naam. Spreek uw eigen naam uit in lettergrepen en wijs gelijktijdig de betreffende spreekbeeldkaartjes aan, dat zijn de spreekbeeldkaartjes behorende bij de eerste letter van elke lettergreep. In het geval van de naam 'Ma-rie-ke' worden de spreekbeeldkaartjes van **m, r** en **k** voor het kind van links naar rechts op tafel gelegd. Noem dan de naam van het kind. Verdeel ook die naam in lettergrepen, bijvoorbeeld door elke lettergreep te klappen. Spreek de naam nog eens uit en leg de betreffende spreekbeeldkaartjes voor het kind van links naar rechts op tafel, dat zijn de spreekbeeldkaartjes behorende bij de beginletters van elke lettergreep. Vraag dan het kind of het zelf zijn eigen naam in stukjes kan verdelen. Laat het kind de eigen naam in lettergrepen zeggen en gelijktijdig de betreffende spreekbeeldkaartjes aanwijzen, ondersteun indien nodig. Indien u of het kind een eenlettergrepige naam heeft, dan verdeelt u zowel de voor- als de achternaam in lettergrepen. Oefen zo met de namen van de voor het kind bekende personen, bijvoorbeeld namen van ouders, broertjes, zusjes en kinderen uit de klas. Vertel dan dat alle namen en woorden in stukjes gezegd kunnen worden. Noem een meerlettergrepig woord, bijvoorbeeld 'pa-ra-plu', laat eventueel een afbeelding

van een paraplu zien. Leg spreekbeeldkaartjes van **p, r** en **p** voor het kind van links naar rechts op tafel. Zeg het woord 'pa-ra-plu' en benadruk de lettergrepen. Wijs gelijktijdig de spreekbeeldkaartjes van de lettergreepbeginletters aan. Vraag het kind dit ook te doen en ondersteun indien nodig. Oefen op deze manier ook met andere meerlettergrepige woorden.

Jouw eigen letter

Laat het kind de eerste letter van zijn naam noemen. Vraag: "Wat is jouw letter?" Spreek de naam van het kind langzaam uit en spreek de eerste letter nadrukkelijk uit. Laat het kind 'zijn eigen letter' bedenken en zeggen. Lukt dit niet, spreek dan zelf de eerste letter van de naam nadrukkelijk uit. Laat het spreekbeeld van die letter zien en benoem de letter zelf als het kind dit nog niet kan. Laat het kind zijn eigen letter schrijven met behulp van de overtrekletter zoals beschreven in paragraaf 2.2.2.

Afbeeldingen ordenen naar beginklank

Leg een spreekbeeldkaartje neer, benoem de letter voor het kind. Laat het kind afbeeldingen sorteren van woorden die beginnen met deze letter en schrijf die woorden verklankend op met nadruk op de beginletters. Leg de geschreven woorden bij de betreffende afbeeldingen. Als dit lukt, ga dan verder met meerdere spreekbeeldkaartjes. Klanken die je lang kunt aanhouden zoals /m/, /r/, /f/, /l/, /g/

en /s/ zijn gemakkelijker om als beginklank te horen dan klanken die kort klinken zoals /p/, /t/, /k/.

De eerste letter benoemen

Pak om de beurt een afbeelding van een stapel. Benoem telkens de afbeelding en vertel wat de eerste letter is van dat woord. Laat steeds het bijbehorende spreekbeeldkaartje zien. Zorg van tevoren dat de beginklanken van de woorden in de stapel overeenkomen met vooraf uitgekozen spreekbeeldkaartjes die op tafel liggen.

Bovenstaande analyse-oefeningen kunnen natuurlijk altijd met een groepje kinderen worden gedaan. Laat bijvoorbeeld de kinderen elkaars beginletter aangeven, help ze hierbij als dat nodig is en laat daarbij telkens de spreekbeeldkaartjes zien. Schrijf daarna verklankend de namen op en benadruk daarbij de beginletters. Geef elk kind zijn eigen overtrekletter en laat ze hun eigen letter verklankend schrijven.

2.3.6 Articulatie- en uitspraaktraining

Spreekbeeldkaartjes kunnen door de logopedist worden gebruikt bij de auditieve discriminatie-, articulatie- en uitspraaktraining. Spreekbeeld is hierbij een geschikt leermiddel omdat het klanken associeert met tekeningen, gebaren, letters, emoties en mond-

standen. Articulatietherapie bevordert het foneembewustzijn omdat het expliciet aandacht schenkt aan het klankniveau. Het gebruik van letters bij de articulatie-therapie, ook met heel jonge kinderen en anderstaligen, leidt in de meeste gevallen tot een verbetering van de uitspraak.

3. Spreekbeeld tijdens het leesleerproces

Als kinderen tijdens de fase van het aanvankelijk lezen moeite hebben met het benoemen van letters en/of de directe woordherkenning, dan kan Spreekbeeld naast de gebruikte leesmethode en tezamen met remediërende leesmethodieken worden gebruikt om de klank-tekenkoppeling tot stand te brengen, te activeren en te automatiseren. De volgorde van aanbieden van de spreekbeelden tijdens het aanvankelijk leesproces is afhankelijk van de volgorde waarin de gebruikte leesmethode de letters aanbiedt.

Spreekbeeld is zeer geschikt voor 'pre-teaching' tijdens interventieperiode 1 van het 'Protocol Leesproblemen en Dyslexie' (Wentink en Verhoeven, 2001) dat is de periode van oktober tot februari groep 3. Vooruitlopend op de instructie binnen de groep kunnen de spreekbeelden worden aangeboden zoals beschreven staat in de paragrafen 3.2 en 3.3.

Spreekbeeld is ook geschikt voor kinderen waarbij de leesleerontwikkeling stagneert, bijvoorbeeld doordat ze te veel van de aangeboden letters niet of niet goed kunnen onthouden en benoemen. De volgorde van aanbieden van de spreekbeelden is bij deze kinderen niet van belang. Onderzoek kan bepalen welke letters niet of onvoldoende geautomatiseerd zijn en extra moeten worden aangeboden en geoefend.

3.1 Onderzoek

Het is raadzaam eerst de letterkennis te onderzoeken. Bekijk welke letters/klank-tekenkoppelingen nog moeilijk of onvoldoende geautomatiseerd zijn. De letterkennistoets van de gebruikte leesmethode kan worden afgenomen, of de toets letters benoemen behorende bij de Drie-Minuten-Toets van het Cito (DMT, Verhoeven, 1993), of de toets letters benoemen uit: 'Diagnostiek van technisch lezen en aanvankelijk spellen' (Struiksmā e.a., 1997). De achterkant van de spreekbeeldkaartjes, de letters zonder tekening, kan ook worden gebruikt om te onderzoeken in hoeverre de klank-tekenkoppeling is geautomatiseerd. Laat telkens de achterkant van een kaartje kort zien, dek het af en laat het kind zeggen welke letter hij zag. De klank-tekenkoppeling is goed geautomatiseerd, als het kind bij het zien van de letter deze, zonder ook maar een fractie van een seconde na te denken, kan benoemen. Methodegebonden toetsen en AVI-toetsen kunnen worden gebruikt om te bekijken welke woordstructuren en woordbeelden onvoldoende geautomatiseerd zijn en problemen opleveren. Zorg voor een goede foutennotatie en maak een kwalitatieve analyse. Een goede foutennotatie en kwalitatieve analyse geven informatie over goed of niet goed geautomatiseerde klank-tekenkoppelingen binnen woordbeelden.

3.2 Uitleg van de spreekbeelden en aanleren van de gebaren

Bepaal na het onderzoek welke letters voor extra oefening in aanmerking komen. Bespreek per sessie niet meer spreekbeelden dan het kind aankan. Dit kan voor elk kind verschillend zijn. Het is raadzaam om letters die qua vorm of klank veel gelijkenis vertonen, niet in één sessie en niet vlak na elkaar te bespreken en te oefenen. Hiermee bedoelen we letters als **b/d**, **ei/ie**, **ui/eu**, en **uw/ieuw**. Kies ook een paar letters die het kind al vlot kan benoemen om het zelfvertrouwen en het plezier in de oefening te vergroten. Leg de spreekbeelden en de gebaren uit volgens de beschrijving in het werkboek.

1. Vertel het verhaaltje dat bij het spreekbeeld hoort. Spreek nadrukkelijk de klank van de letter uit en maak gelijktijdig het bijbehorende gebaar.
2. Bespreek het gebaar.
3. Spreek de klank een paar keer uit en maak daarbij telkens het gebaar.
4. Pak eventueel de overtrekplaat van de betreffende letter erbij en doe samen de schrijfoefening zoals staat beschreven in paragraaf 3.3.

Op deze manier kan in een paar sessies een aantal letters/spreekbeelden worden aangeboden. Houd de besproken spreekbeeldkaartjes voor dit kind bij elkaar. Zodra er een paar letters (3-4 of meer) aan de orde zijn geweest, kan er met de

spreekbeeldkaartjes verder worden geoefend.

5. Leg de spreekbeeldkaartjes naast elkaar op tafel. Vanuit het kind gezien van links naar rechts.
6. Laat het kind de spreekbeeldkaartjes aanwijzen en benoem zelf de letters. Spreek de klanken nadrukkelijk uit en maak tegelijkertijd de bijbehorende gebaren.
7. Wijs dan zelf de spreekbeeldkaartjes aan en laat het kind de gebaren maken, help het kind als dat nodig is. Het kind mag natuurlijk ook de letters al benoemen maar dit hoeft nu nog niet.
8. Laat het kind weer de spreekbeeldkaartjes aanwijzen. Benoem zelf nogmaals nadrukkelijk de letters en maak tegelijkertijd de bijbehorende gebaren. Observeer ondertussen de reacties van het kind. Maak het gebaar en benoem de letter pas, zodra duidelijk is dat het kind het gebaar en/of de klank ook heeft kunnen bedenken.
9. Laat het kind de spreekbeeldkaartjes met het gebaar erbij benoemen en help direct als dat nodig is.
10. Herhaal stap 8 en 9 een paar keer.

Mee naar huis

Geef het stapeltje spreekbeeldkaartjes aan het kind mee met de opdracht dit in de klas, met de ouder of een ander kind op bovenstaande manier te oefenen. Tijdens de volgende sessies kunnen er spreekbeelden bijgeleerd worden.

3.3 Overtrekplaten

Het is aan te bevelen om ook het schrijven van de letters bij het oefenen met Spreekbeeld te betrekken. Dit bevordert sterk de automatisering van de klank-tekens koppeling (Treiman, 1998). Gebruik de geplastificeerde overtrekplaten voor de schrijfoefening. Op de overtrekplaten staat de schrijfrichting met pijlen op de letters aangegeven. Het is de bedoeling dat de platen worden overgetrokken met een whiteboardstift zodat dit zo weer kan worden uitgeveegd. **Het kind moet bij deze oefening altijd simultaan spreken en schrijven!** De opbouw van de overtrekoefening is als volgt:

1. Leg aan het kind uit dat de pijlen op de letter door de boogschutter worden afgeschoten. Het kind moet proberen de pijlen te volgen met de whiteboardstift tot aan het dartbord. Bij de letters met meerdere beginpunten zijn de pijlen genummerd. Leg aan het kind uit dat het eerst pijl 1 volgt, dan pijl 2 en zo verder.
2. Doe dit eerst een paar keer voor en spreek tijdens het overtrekken de klank altijd nadrukkelijk uit.
3. Laat het kind de letter overtrekken en help waar nodig, hou eventueel eerst samen de whiteboardstift vast.
4. De letter wordt uitgeveegd en daarna nog eens overgetrokken en gelijktijdig verklankt. Herhaal deze stap een aantal malen.
5. Op de achterkant van de overtrekplaat staat de letter zonder pijlen. Laat het kind de letter overtrekken

en gelijktijdig verklanken.

6. De overtrekplaat kan eventueel aan het kind worden meegegeven om in de klas, met de ouder of met een ander kind te oefenen.

Variaties op de oefening zijn: de letter met de vinger overtrekken, er met een speelgoedauto overheen rijden of de letter volgen met een door het kind uitgekozen object.

3.4 Oefenen met Spreekbeeld

Spelletje

Na de uitleg van de spreekbeeldkaartjes en de bijbehorende gebaren, kan er een spelletje gespeeld worden. Leg de spreekbeeldkaartjes in een kringetje, loop er met een pionnetje overheen en benoem de letters met steeds het gebaar erbij. Wie een gebaar verkeerd maakt, niet meer weet, of wie een letter verkeerd benoemt, is af. Ook wie te lang wacht met benoemen, is af. Maak als aanbieder dus ook opzettelijk fouten, vooral bij die letters die het kind al goed kent. Echter, de fouten moeten overduidelijk zijn en mogen niet leiden tot verwarring bij het kind. Wie het eerst alle spreekbeeldjes goed heeft benoemd, heeft gewonnen. Een andere manier is om met de pion over de spreekbeelden te lopen, de letters te benoemen met de gebaren erbij en ook woorden te bedenken die beginnen met die letters. De woorden kunnen daarna verklankend worden opgeschreven. Met de woorden

kunnen ook weer zinnen gemaakt worden.

Flitsoefening

Zodra het kind de gebaren bij de spreekbeeldkaartjes kent en zo de letters kan benoemen, kan er geflitst worden met de spreekbeeldkaartjes. Leg een spreekbeeldkaartje voor het kind op tafel, laat het even zien en dek het af. Het kind maakt het gebaar en benoemt de klank. Het kind is af als hij het gebaar niet meer weet of fout zegt; het kaartje is dan voor de aanbieder. Wie de meeste kaartjes heeft, heeft gewonnen. Het kind heeft natuurlijk altijd meer kaartjes. Overigens mag het tempo van deze oefening nooit zodanig hoog liggen dat het kind erdoor gefrustreerd raakt.

De achterkant van de spreekbeeldkaartjes

Na enkele sessies zal een aantal spreekbeelden vlot benoemd kunnen worden. Dan kan er ook geflitst worden met de achterkant van de spreekbeeldkaartjes, met de letters. Laat het kind ook eens kiezen met welke kant van de kaartjes er geflitst gaat worden. Het kind maakt de gebaren en benoemt de letters. Lukt het benoemen van één van de letters nog niet, dan kan het kaartje worden omgedraaid zodat het kind het spreekbeeld nog even kan zien en de letter alsnog goed kan benoemen.

Wandplaten

De wandplaten kunnen als extra impuls in de klas worden opgehangen.

Geheugensteuntjes

Kleine spreekbeeldplaatjes kunnen in de klas op de tafel van het kind worden geplakt.

Plak echter **nooit** twee verwarbaren tegelijk op tafel. Hiermee bedoelen we letters als **b/d**, **ei/ie**, **ui/eu** en **uw/ieuw**.

3.5 Andere mogelijkheden om te oefenen

Andere mogelijkheden om te oefenen met Spreekbeeld zijn memory-, lotto-, en bingospelletjes.

Memory

Gebruik de memorykaartjes. Maak bij elke combinatie die wordt omgedraaid steeds de gebaren en benoem de letters. Zodra iemand twee dezelfde spreekbeeldkaartjes heeft, kan er een woord worden bedacht dat begint met die letter. Dat woord kan eventueel verklankend worden opgeschreven en de betekenis kan worden besproken. Er kunnen ook zinnen bedacht worden met de betreffende woorden.

Er kan ook memory gespeeld worden met spreekbeeldkaartjes in combinatie met letterkaartjes, of alleen met letterkaartjes. Wie kan de meeste woorden maken van de gewonnen setjes kaarten?

Lotto

Gebruik een aantal setjes spreekbeeldkaartjes. Verdeel de ene helft van elk setje onder de deelnemers. Leg de andere helft op een stapel. Pak om de beurt een spreekbeeldkaartje van de stapel, maak het gebaar en benoem de letter.

re helft op een stapel. Pak om de beurt een spreekbeeldkaartje van de stapel, maak het gebaar en benoem de letter. Wie het eerst allemaal dubbele spreekbeeldkaartjes heeft, heeft gewonnen. Er kan ook lotto gespeeld worden met spreekbeeldkaartjes in combinatie met letterkaartjes, of alleen met letterkaartjes. Wie kan de meeste woorden maken van de gewonnen setjes kaarten? Bespreek de betekenis van die woorden en schrijf zelf of laat het kind die woorden verklankend opschrijven.

Bingo

Gebruik een aantal setjes spreekbeeldkaartjes. Verdeel de ene helft van elk setje onder de deelnemers. Leg de andere helft op een stapel. Wijs een kind aan als spelleider. Dit kind pakt telkens een kaartje van de stapel, maakt het gebaar en benoemt de letter.

De spelleider kan ook de letter alleen maar laten zien. Het kind dat het andere kaartje voor zich heeft liggen, maakt dan het gebaar en benoemt de letter. Als dit goed is, mag het kind het kaartje hebben. Wie het eerst allemaal dubbele spreekbeeldkaartjes heeft, heeft gewonnen.

Herhaling

Zorg voor voldoende herhaling van zowel de nieuwe als de eerder geleerde letters om het zogenaamde 'ontleren' te voorkomen. Met ontleren wordt bedoeld dat een nieuw geleerde letter leidt tot het verdwijnen van eerder geleerde letters.

Herhaal de letters vaak met behulp van bijvoorbeeld de bovengenoemde oefenen en spelvormen.

3.6 Integratie in de eigenlijke leeshandeling

Spreekbeeld kan worden gebruikt naast elke willekeurige leesmethode en te samen met remediërende leesmethodieken. **Spreekbeeld moet altijd geïntegreerd worden in de eigenlijke leeshandeling.** Alléén de letters oefenen is niet zinvol, er moeten ook woorden, zinnen en teksten gelezen worden. Leg aan het kind uit dat gebaren ondersteunend werken, dat door het gebaar klanken en woorden makkelijker kunnen worden opgeroepen uit het geheugen. Leer het kind om bij het lezen van woorden, zinnen en teksten óók gebaren te gebruiken zodra het een 'moeilijke' letter in een 'moeilijk' woord tegenkomt. Markeer die letters, en laat het kind die woorden met ondersteuning van de betreffende gebaren lezen.

Op een gegeven moment zullen de gebaren als het ware verinnerlijken. De meeste kinderen hebben na verloop van tijd alleen al aan de aanzet van het gebaar voldoende steun om op de bewuste klank te komen. Een aantal letters zal zelfs vlot benoemd kunnen worden zonder dat er nog een gebaar aan te pas lijkt te komen. Het kind zal uit zichzelf de gebaren achterwege laten zodra de klank-tekenkoppeling is geautomatiseerd.

De stapel spreekbeeldkaartjes die het kind steeds meekrijgt zal dan ook kleiner worden naarmate meer klank-tekenkoppelingen geautomatiseerd raken. Het is belangrijk om bij kinderen met hardnekkige leesproblemen van tijd tot tijd te onderzoeken of er klank-tekenkoppelingen zijn weggezaakt. Als dit het geval is, moet er weer een tijdje geoefend worden. Hier volgen twee voorbeelden van Spreekbeeld geïntegreerd in de eigenlijke leeshandeling.

Woorden lezen

Bedenk per spreekbeeldletter 3 tot 5 woorden waarin die letter voorkomt. Schrijf deze woorden op kleine kaartjes, per kaartje één woord. Kleur of markeer de betreffende letter. Bespreek de inhoud en de betekenis van die woorden en laat het kind eventueel ook zinnen bedenken met die woorden. Bedenk daarnaast nog een paar woorden die minimaal verschillen van de eerste woorden. Zorg dat er niet meer dan 12 woordkaartjes zijn. De te oefenen letter komt daarin 3 tot 5 keer voor. Laat telkens een woordkaartje kort zien, dek het af en laat het kind het woord benoemen. Het kind moet bij de gekleurde letters gebaren maken. Doe dit drie of vier keer in wisselende volgorde. Bij deze oefening is het belangrijk dat het tempo van de oefening nooit zodanig hoog mag liggen dat het kind erdoor gefrustreerd raakt. Het gaat niet om de tijd, maar om de kwaliteit. De woorden kunnen ook uit de oefen-, en instructieteksten worden gehaald en

op kleine kaartjes worden geschreven. Bespreek de inhoud en de betekenis van de woorden, kleur of markeer de moeilijke letters en oefen zoals hierboven staat beschreven. Daarna worden de woorden weer in tekstverband gelezen, al dan niet met gemarkeerde letters en/of gebaren erbij.

Letterboekje

Er kan ook een letterboekje worden aangelegd, per bladzijde een letter. Boven aan elke bladzijde wordt een spreekbeeld geplakt. Schrijf daaronder bijvoorbeeld het eerste globaalwoord en daaronder enkele woorden waarin deze letter voorkomt. Markeer of kleur de betreffende letter in de woorden. Maak eventueel ook tekeningen bij de woorden. Daarna kunnen er korte zinnen worden opgeschreven waarin die letters en woorden voorkomen. Daarbij kan ook een versje worden opgeschreven.

3.7 Synthese- en analyse-oefeningen

Voor sommige kinderen kan het zinvol zijn om na interventieperiode 1 (oktober – februari van groep 3) ook nog synthese- en analyse-oefeningen te doen, altijd met letters erbij. Zie hiervoor de suggesties die zijn genoemd bij de voorbereidende synthese-, en analyse-oefeningen tijdens de kleuterperiode.

3.8 Klanken verwisselen en vervangen

Leg drie stapeltjes spreekbeeldkaartjes voor het kind op tafel, vanuit het kind gezien van links naar rechts.

Bijvoorbeeld:

- een stapeltje beginklanken met **b / l / m**
- een stapeltje met middenklanken **a / o / u / e**
- en een stapeltje met eindklanken **s / k / t**

Lees het eerste woord zelf voor.

Verwissel daarna één van de kaartjes.

Welk woord ontstaat er dan?

Een voorbeeld:

Er ligt 'bas'

Vervang je steeds de eerste kaartjes dan krijg je **bas**, **las**, **mas**.

Vervang je telkens de middelste kaartjes, dan krijg je **bos**, **bus**, **bes**.

Vervang je het laatste stapeltje, dan krijg je **bas**, **bak**, **bal**.

Zeer effectief is als telkens een kaartje vanuit een andere positie wordt vervangen, bijvoorbeeld eerst het eerste kaartje, dan het middelste kaartje en daarna het laatste kaartje.

Bespreek telkens of de woordjes iets betekenen of niet. Laat het kind de betekenisvolle woorden verklankend opschrijven, bijvoorbeeld met de whiteboardstift. Schrijf zelf de woorden op losse kaartjes. Laat het kind de kaartjes een paar keer in wisselende volgorde lezen.

Woorden bedenken met een gegeven beginletter

Pak om de beurt een spreekbeeld van de stapel, maak het gebaar en benoem de letter. Bedenk dan twee of drie woorden die beginnen met die spreekbeeldletter en schrijf ze verklankend op. Vertel wat die woorden betekenen, maak tekeningen of bedenk zinnen met de gevonden woorden.

Dit zijn maar enkele voorbeelden van hoe Spreekbeeld kan worden gebruikt. Al werkende met Spreekbeeld zal de gebruiker vanzelf veel meer mogelijkheden gaan ontdekken.

Literatuur

- Aarnoutse, C., Veel oudere kleuters kunnen al lezen. In: *Didactief en School*, 1-2, 20-21, 2000.
- Ball, E.W. en B.A. Blachman, Does phoneme awareness training in kindergarten make a difference in early word recognition and developmental spelling? In: *Reading Research Quarterly*, 26, 49-66, 1991.
- Ball, E.W. en B.A. Blachman, Phoneme segmentation training: Effect on reading readiness. In: *Annals of Dyslexia*, 38, 208-225, 1998.
- Billiaert, E., *Behandeling van leesproblemen. Technieken om leeszwakke kinderen te begeleiden*. Alphen aan den Rijn, Samson H.D. Tjeenk Willink, 1996.
- Blachman, B.A., Phonological awareness and word recognition. In: A.G. Kamhi, H.W. Catts (eds.), *Reading disabilities. A developmental language perspective*. Boston, College Hill Press, 1989.
- Bosman, A.M.T., Lezen en spellen volgens het fonologisch coherentiemodel. In: *Ongestoord voort*, 34-47, Stichting Schoolbegeleidingsdienst Zuidvallei. Ede, 1999.
- Braams, T., *Dyslexie, een complex taalprobleem*. Amsterdam/Meppel, Boom, 1996.
- Braams, T., Intensief onderwijs in groep 3 voorkomt lees- en spellingproblemen. In: *Conferentiebundel dyslexie in het (speciaal) basisonderwijs*. Zwolle, OSO Windesheim, 1999.
- Braams, T. en A.M.T. Bosman, Fonologische vaardigheden, geletterdheid en lees- en spellinginstructie. In: *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 39, 199-211, 2000.
- Bradley, L. en P.E. Bryant, *Rhyme and Reason in Reading and Spelling*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1985.
- Van den Broeck, W., Theorieën van woordherkenning en praktische implicaties. In: *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 32, 474-488, 1993.
- Van den Broeck, W. en A.J.J.M. Ruijsenaars, Predictie en preventie van ernstige leesproblemen. In: R. Kleijnen en A.J.J.M. Ruijsenaars, *Dyslexie*, 61-76. Leuven, Acco, 1995.
- Van den Broeck, W., De ontwikkeling van het fonologisch bewustzijn. In: *Jaarboek Ontwikkelingspsychologie, orthopedagogiek en kinderpsychiatrie* 3, 1998-1999. Houten, Bohn, Stafleu, Van Loghum, 1998.
- Bus, A.G., *Geletterde peuters en kleuters. Theorie en praktijk van ontluikende geletterdheid*. Amsterdam/Meppel, Boom, 1995.
- Coltheart, M., Lexical access in simple reading tasks. In: G. Underwood (eds.), *Strategies of information processing*. London, Academic Press, 1978.
- Cunningham, A.E. en K.E. Stanovich, The impact of Print Exposure on Word Recognition. In: J.L. Metsala en L.C. Ehri. *Word recognition in Beginning Literacy*. New Jersey, London, Lawrence Erlbaum Associates, 1998.
- Ehri, L.C., Phases of development in learning to read words by sight. In: *Journal of Research in Reading*, 18, 116-125, 1995.
- Koekebacker, E. e.a., *Effectief leren lezen ondersteuningsprogramma*. Amersfoort, CPS, 1998.
- Lundberg, I., J. Frost en P.P. Petersen, Effects of an extensive program for stimulating phonological awareness in preschool children. In: *Reading Research Quarterly*, 23, 263-284, 1988.
- Lundberg, I., Towards a sharper definition of dyslexia. In: I. Lundberg, *Dyslexia: advances in theory and practice*. Dordrecht, Kluwer, 1999.
- Metsala, J.L., C. Linnea en L.C. Ehri, *Word recognition in beginning literacy*. New Jersey, London, Lawrence Erlbaum Associates, 1998.
- Morais, J.P., P. Mousty en R. Kolinsky, Why and how phoneme awareness helps learning to read. In: Ch. Hulme en R. Malatesha Joshi, *Reading and Spelling. Development and Disorders*. Mahwah, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 1998.
- National Reading Panel, *Teaching Children to Read: An Evidence-Based Assessment of the Scientific Research Literature on Reading and Its Implications for Reading Instruction*. National Institute of Child Health and Human Development, NIH Publication No. 00-4769. Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2000.
- National Reading Panel, *Put Reading First. The Research Building Blocks of Reading Instruction*. <http://www.nifl.gov/partnershipforreading/publications/Cierra.pdf> 07-02-2005, 2002.
- Ruijsenaars, A.J.J.M., M. Haers en A. Vandenbroucke, De waarde van vroegtijdige training van het fonologisch bewustzijn bij oudste kleuters. In: E. van Aarle en K. Henneman (eds.), *Dyslexie 1992*. Lisse, Swets en Zeitlinger, 1992.
- Slavin, R.E., N.L. Karweit en B. A. Wasik, *Preventing early school failure: research, policy and practice*. Boston, Allyn and Bacon, 1994.
- Sliedrecht, A., *Zakboekje dyslexie. Achtergrond informatie voor de praktijk van het primair onderwijs*. Den Haag, Procesmanagement Primair Onderwijs, 2000.
- Smits, A.E.H., Taalontwikkelingsstoornissen en dyslexie. In: *Logopedie en Foniatrie*, 4, 92-99, 1995.
- Smits, A.E.H., Dyslexie. Vroegtijdige onderkenning van risicofactoren door de logopedist. In: *Tijdschrift voor Remedial Teaching*, 4, 1995.
- Smits, A.E.H., Risicokleuters helpen. Lezen en spellen. In: *Tijdschrift voor Remedial Teaching*, 3, 24-28, 2000.
- Smits, A.E.H. en T. Braams, *Dyslectische kinderen leren lezen. Individuele, groeps- en klassikale werkvormen voor de behandeling van leesproblemen*. Amsterdam, Boom, 2006.
- Snow, C.E., M.S. Burns en P. Griffin, *Preventing Reading Difficulties in Young Children*. Washington DC, National Academy Press, 1998.
- Snowling, M. en C. Hulme, A connectionist perspective. In: I. Lundberg e.a. (eds.), *Dyslexia: Advances in theory and practice*. Dordrecht, Kluwer, 1999.
- Stahl, S. en B. Murray, Issues Involved in Defining Phonological Awareness and its Relation to Early Reading. In: J.L. Metsala en L.C. Ehri. *Word recognition in Beginning Literacy*. New Jersey, London, Lawrence Erlbaum Associates, 1998.
- Stahl, S., *Effective reading instruction in first grade*. <http://www.ciera.org/library/presos/2002/2002mrrc/02mrrcss.pdf> 07-02-2005, 2002.
- Stichting Dyslexie Nederland, *Diagnose van Dyslexie, herziene brochure*. Bilthoven, 2004.

- Struiksmā, A.J.C., A. van der Leij en J.P.M. Vieijra, **Diagnostiek van technisch lezen en aanvankelijk spellen**. Amsterdam, VU Uitgeverij, 1997.
- Treiman, R., Why spelling? The Benefits of Incorporating Spelling Into Beginning Reading Instruction. In: J.L. Metsala en L.C. Ehri. **Word recognition in Beginning Literacy**. New Jersey, London, Lawrence Erlbaum Associates, 289-313, 1998.
- Verhoeven, L., **Ontluikende geletterdheid. Een overzicht van de vroege ontwikkeling van lezen en schrijven**. Lisse, Swets en Zeitlinger, 1994.
- Verhoeven, L., **Drie Minutentoets. Handleiding**. Arnhem, CITO, 1995.
- Verhoeven, L. e.a., **Tussendoelen beginnen-de geletterdheid. Een leerlijn voor groep 1 tot en met 3**. Nijmegen, Expertisecentrum Nederlands, 1999.
- Wentink, H. en L. Verhoeven, **Protocol lees-problemen en dyslexie**. Nijmegen, Expertisecentrum Nederlands, 2001.